

ابیاتی نویافته از رشیدالدین وطواط (ص ۲۱-۴۶)

سارا سعیدی^۱

چکیده

دیوان رشیدالدین وطواط به اهتمام سعید نفیسی در سال ۱۳۳۹ تصحیح و منتشر شده است. از آن تاریخ تا امروز هیچ تصحیح دیگری از دیوان اشعار این شاعر صورت نگرفته و این دیوان یگانه مرجع در دسترس محققان و علاقه‌مندان به شعر وطواط است. دسترسی نداشتن سعید نفیسی به تعداد زیادی از نسخه‌های دیوان رشیدالدین وطواط و جنگ‌ها و سفینه‌های کهن سبب ایجاد کاستی‌هایی در دیوان چاپی این شاعر شده است. از کاستی‌های دیوان شاعر که تاکنون مغفول مانده می‌توان به افتادن شماری از ابیات از خلال قصاید، ترکیب‌بندها، ترجیع‌بندها، قطعات، غزلیات و در مواردی ساقط شدن کل شعر و یا ابیات پراکنده منسوب به این شاعر از دیوان او اشاره کرد. تاکنون پژوهش‌هایی که در ارتباط با دیوان رشید وطواط صورت گرفته بیشتر متوجه خطاهای واژگانی و لزوم تصحیح مجدد دیوان وی بوده است. اما تحقیقی مجزا در باب اشعار نویافته شاعر با توجه به نسخ و سفینه‌های متضمن اشعار او صورت نگرفته است. در این پژوهش ۷۵ بیت فوت‌شده از دیوان وطواط با تکیه بر هفده نسخه خطی و چهار سفینه کهن معرفی و دلایل انتساب آن اشعار به وی بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: رشیدالدین وطواط، دیوان رشیدالدین وطواط، ابیات نویافته، نسخ خطی، جنگ، سفینه اشعار

Newly-found Verses of Rashid-al-din Watwat

Sarah Saeidi¹

Abstract

Saeed Nafisi's critical edition of Rashid-al-din Watwat's *Divan*, published in 1960, is the only edition available. Due to Nafisi's lack of access to many manuscripts of Rashid-al-din Watwat's *Divan* and many old anthologies and miscellanies containing his poetry, plenty of errors and flaws entered his edition. One of these flaws, neglected in the studies of the researchers, is the absence of some verses in qasidas, tarkibbands, tarji'bands, ghet'ehs, and ghazals, and in some cases, the elimination of the whole poem or some scattered verses. So far, the studies have focused primarily on vocabulary errors and the need to re-edit his *divan*. Still, no separate research has been done on the poet's newly-found poems regarding the manuscripts and anthologies that include his poems. This study presents 75 newly-found verses of Rashid-al-din Watwat based on seventeen manuscripts and four old anthologies and discusses the reasons for their attribution to Watwat.

Keywords: Rashid-al-din Waṭwaṭ, Rashid-al-din Waṭwaṭ's *Divan*, newly-found verses, Persian manuscripts, miscellany, old anthologies

1. Visiting professor, Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Japan email: persianliterature.sarahsaeidi@tufs.ac.jp

۱. مقدمه

دیوان رشیدالدین وطواط به تصحیح سعید نفیسی تنها چاپ دیوان شاعر محسوب می‌شود. این کتاب را در سال ۱۳۳۹ کتابخانه بارانی در تهران منتشر کرده و از آن تاریخ تا امروز هیچ تصحیح دیگری از دیوان اشعار وطواط صورت نگرفته است. تصحیح سعید نفیسی با وجود محاسن بسیار به‌ویژه از لحاظ جامعیت و گردآوری اکثر قریب به اتفاق اشعار منسوب به رشید وطواط، از ورطه لغزش و خطا مصون نمانده است. اشتباه‌ها، تحریف‌ها و تصحیفات فراوانی در تصحیح نفیسی راه یافته و اشعار بسیاری نیز که سروده دیگر شاعران است در دیوان وطواط وارد شده است. محققان و پژوهندگان پیش از این به برخی خطاهای دیوان وطواط مصحح سعید نفیسی در مقالات پژوهشی خود توجه کرده و به لزوم تصحیح مجدد این میراث گرانبها از قرن ششم هجری تأکید داشته‌اند. باری تمام این تحقیقات متوجه تصحیفات، خطاهای واژگانی، تصحیح مجدد برخی از ابیات و تنقیح بعضی تحریفات بوده است. در این پژوهش اما ابیاتی نویافته از رشیدالدین وطواط معرفی و دلایل انتساب این ابیات به وی بررسی می‌شود. از دیوان رشیدالدین وطواط نه تنها دست‌نویس‌های خطی فراوانی به جای مانده، بلکه در تذکره‌ها و جنگ‌ها و سفینه‌ها نیز اشعار بسیاری از او مضبوط است. از این میان با مطالعه هفده نسخه خطی و چهار سفینه کهن، تعداد ۷۵ بیت نویافته از وطواط به دست آمد که در تصحیح سعید نفیسی یا از خلال اشعار مضبوط در دیوان جا افتاده و یا بالکل در نسخه مصحح وی نیامده است. در ادامه ضمن معرفی نسخ و سفینه‌های مورد استفاده در این تحقیق، ابیات نویافته از وطواط ذیل دو عنوان (۱. اشعاری که بالکل جا افتاده و ۲. ابیاتی که از خلال اشعار ساقط شده) بحث شده است.

۲. دست‌نویس‌های مورد استفاده در این تحقیق

در پژوهش حاضر در مجموع از بیست‌ویک دست‌نویس بهره گرفته‌ایم که مشخصات آنها بر اساس نام‌گذاری ما و به ترتیب جامعیت، اصالت و اعتبار عبارت است از:

۲-۱. نسخه اس (اساس)

نسخه کتابخانه چسترییتی دویلین به شماره ۱۰۳ است. این نسخه از میان نسخ موجود از دیوان وطواط قدیمی‌ترین دست‌نویس به شمار می‌آید و در اواخر قرن هفتم (۶۹۹ ق) یعنی حدود یک قرن پس از مرگ شاعر کتابت شده و از هر نظر قدمت و اصالت آن مورد تأیید اهل فن است (نک. بینش، ۱۳۶۹: ۳۲ و ۳۳ و مدبری، ۱۳۸۹: ۷۴). این نسخه مجموعه ارزشمندی است از دیوان ده شاعر قرن ششم و هفتم هجری، و

دیوان و طوطا سومین دیوان این مجموعه است که برگ ۱۶۱ تا ۲۱۶ را دربر می‌گیرد. فیلم این نسخه به شماره ۱۸۶۵ و عکس آن به شماره ۴۵۰۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (نک. دانش‌پژوه و افشار، ۱۳۴۸: ۶۷۹).

۲-۲. نسخه فی

نسخه کتابخانه فیضیه قم به شماره ۱۲۰ (استادی، ۱۳۹۶: ۵۶/۲). این نسخه به خط نستعلیق در قرن یازدهم کتابت شده است.

۲-۳. نسخه مج

نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۴۸۴۱/۲ (افشار و دیگران، ۱۳۴۶: ۲۶۹/۱۳). تاریخ کتابت آن ۹۹۶ هجری است و کاتب این دست‌نویس هدایت‌الله قمی است و آن را به خط نستعلیق ریز کتابت کرده است.

۲-۴. نسخه بر

نسخه موزه بریتانیا به شماره ps/2485 است. این نسخه به خط نستعلیق در سال ۱۰۰۲ هجری به دست کاتبی به نام زکی همدانی کتابت شده است. فیلم این نسخه به شماره ۱۲۸۳ و ۷۰۶ و عکس آن به شماره ۱۵۲۳ و ۲۳۰۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (دانش‌پژوه، ۱۳۵۸: ۲۵۳/۱۰).

۲-۵. نسخه مج ۲

نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۳۶۰۱ (صدرایی، ۱۳۷۷: ۱۱۵/۳۷). این نسخه به خط نستعلیق و در سال ۱۰۱۸ هجری کتابت شده است.

۲-۶. نسخه بر ۲

نسخه موزه بریتانیا به شماره p.51439 است. این نسخه به خط نستعلیق و در قرن یازدهم کتابت شده است.

۲-۷. نسخه کم

نسخه کتابخانه ملی به شماره ۱۹۸۴ (انوار، ۱۳۷۱: ۴/۴۷۸). این نسخه احتمالاً در قرن یازدهم کتابت شده و به خط نستعلیق است.

۲-۸. نسخه مل

نسخه کتابخانه ملی ملک به شماره ۴۷۱۶/۱ (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۴۶: ۱۲/۲۳۱). این نسخه به خط نستعلیق و در اوایل قرن یازدهم کتابت شده است.

۲-۹. نسخه خا

نسخه خلاصه الاشعار و زبدة الافکار کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۴۵۴۹ (افشار و دیگران، ۱۳۴۶: ۱۲/۲۳۱). این نسخه به خط نستعلیق است و در قرن سیزدهم کتابت شده است.

۲-۱۰. نسخه کم ۲

نسخه کتابخانه ملی به شماره ۲۵۱۷/۲ (انوار، ۱۳۷۹: ۶/۱۹). این نسخه در سال ۱۲۶۴ هجری به دست سرخوش هروی به خط نستعلیق کتابت شده است و شباهت زیادی به نسخه «مل» دارد.

۲-۱۱. نسخه پا

نسخه کتابخانه ملی پاریس به شماره s.p.799 است. میکروفیلم این نسخه به شماره ۶۵۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است (دانش‌پژوه، ۱۳۵۸: ۹/۴۰۵). این دست‌نویس در بردارنده دیوان عمیق، سوزنی، وطواط، فلکی شروانی و عمادی است. تاریخ کتابت آن مشخص نیست اما با توجه به شباهت آن به خلاصه الاشعار و خط نسخه که خط خوش نسخ است احتمالاً در سده یازدهم از روی یکی از نسخه‌های خلاصه الاشعار نوشته شده است.

۲-۱۲. نسخه کا

نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۴۶۵۷ است. این نسخه در سال ۱۰۱۲ به دست کاتبی به نام محمد حسین جنابدی به خط نستعلیق کتابت شده است.

۲-۱۳. نسخه ۲۴

نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۵۰۷۰۲ است. این نسخه به خط نستعلیق ظاهراً در سال ۱۰۲۴ کتابت شده است. شباهت زیادی میان این دست‌نویس و نسخه «مج ۲» وجود دارد.

۲-۱۴. نسخه ۱۴

نسخه کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۹۸۱۰ (دانش‌پژوه، ۱۳۶۴: ۴۸۷/۱۷). این نسخه به خط نستعلیق کتابت شده است. نسخه فاقد انجامه و تاریخ کتابت است اما به نظر می‌رسد در قرن یازدهم یا دوازدهم کتابت شده باشد. این نسخه به هیچ یک از نسخه‌های در دسترس ما شبیه نیست و تنها در مواردی به نسخه «کا» شباهت‌هایی دارد.

۲-۱۵. نسخه ۱۵

نسخه کتابخانه سپهسالار با شماره ۲۴۲ (شیرازی، ۱۳۱۸: ۶۰۰/۲). این دست‌نویس به خط نستعلیق و ظاهراً در قرن دوازدهم کتابت شده است.

۲-۱۶. نسخه ۲۱

نسخه شماره ۵۹۶۷ دانشگاه تهران (دانش‌پژوه، ۱۳۶۴: ۱۶۷/۱۷) که شامل ۸ دیوان است و بخش آخر آن به دیوان وطواط اختصاص دارد. این مجموعه در قرن دوازدهم و به خط نستعلیق کتابت شده است.

۲-۱۷. نسخه ۱۷

نسخه ابکار الافکار فی الرسائل و الاشعار به شماره ۱۰۱۸ در کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی قم (اشکوری و اشکوری، ۱۳۸۰: ۲۷۲/۳). این نسخه به خط نسخ در سال ۷۲۷ کتابت شده است. در این اثر که گزیده‌ای از نامه‌ها و اشعار وطواط به انتخاب خود شاعر است ده قصیده، یازده قطعه، پنج غزل و ده رباعی از وی آمده است.

۲-۱۸. نسخه ست

سفینه ترمذ که مجموعه‌ای مهم از شعر شاعران متقدم از قرن چهارم تا اوایل قرن هشتم هجری است. این سفینه توسط محمد بن یغمور در قرن هشتم گردآوری شده و تنها نسخه خطی آن نیز در قرن هشتم کتابت شده است. این سفینه که به سبب تألیف آن در شهر ترمذ در بین نسخه‌شناسان به سفینه ترمذ شهرت یافته با شماره ۱۸۳ در کتابخانه دولتی نسخه‌های خطی مدراس محفوظ است و به همت امید سروری با همکاری سید باقر ابطحی منتشر شده است.

۲-۱۹. نسخه جم

سفینه شعرا با نام تذکره شعرا در کتابخانه مجلس با شماره ۹۰۰ محفوظ است (شیرازی، ۱۳۵۳: ۲/۵۹۲) که به نام جنگ ۹۰۰ شناخته شده است. تاریخ کتابت این جنگ مشخص نیست اما برخی از محققان تاریخ کتابت آن را سده هشتم هجری تخمین زده‌اند (نک. میرافضلی، ۱۳۸۳: ۱۱۱).

۲-۲۰. نسخه جم ۲

جنگ شماره ۵۳۴ مجلس شورای اسلامی (دانش‌پژوه و علمی انواری، ۱۳۵۹: ۳۳۹) که توسط فردی به نام سعدالهی گردآوری شده است. این جنگ به خط نستعلیق ساده کتابت شده است و تاریخ گردآوری آن احتمالاً قرن هشتم هجری و تاریخ کتابت آن نیز ظاهراً قرن دهم هجری است. این مجموعه به صورت موضوعی تدوین شده و منتخب اشعار شعرای زیادی تا پایان نیمه اول قرن هشتم هجری به فراخور موضوع هر باب در آن موجود است.

۲-۲۱. نسخه سل

جنگ یحیی توفیق که در سال ۷۴۵ هجری به خط نسخ کتابت شده است و با شماره ۱۷۴۱/۴۴۹ در کتابخانه سلیمانیه ترکیه در مجموعه یحیی توفیق نگهداری می‌شود. در برگ اول این جنگ عبارت «مجموعه اشعار فارسیه للشعرای متقدمین» درج شده است و در بردارنده منتخبی از اشعار شمار زیادی از شاعران نظیر خاقانی، سیدحسن غزنوی، نظامی، کمال‌الدین اصفهانی، جمال‌الدین اصفهانی، انوری، رودکی، عثمان مختاری، فرخی و غیره است. این مجموعه در پنجاه‌وشش باب تدوین شده است.

۳. ابیات نویافته از رشیدالدین وطواط

۳-۱. اشعاری که در مصحح نفیسی نیامده است

۳-۱-۱. قصیده:

و آن را شناخته سبب افتخار خویش
 بر نظم روزگار همه روزگار خویش
 از جور حادثات فلک در جوار خویش
 از بهر خدمت تو بلاد و دیار خویش
 میدان حرب چون تو ندیده سوار خویش
 خسته دل مخالف جاهت به خار خویش
 با کاروبار ملک تو از کاروبار خویش
 نگذاشته عطای تو بر انتظار خویش
 در صف کارزار شمرده شکار خویش
 از جای برگرفته به شخص نزار خویش
 کرده همه فضای جهان پرشرار خویش
 خورشید را نهفته کند در غبار خویش
 بینند در مضایق مرگ اضطرار خویش
 چون آسمان زمین بگذارد قرار خویش
 دست اجل پدید کند اقتدار خویش
 از حفظ کردگار شعار و دثار خویش
 در حربگه به حربۀ سینه گذار خویش
 در باغ و راغ علم خزان و بهار خویش
 از اهل فضل در همه انواع یار خویش
 دانایم ز جمله عالم به کار خویش
 با نظم و نثر من ز نظام و نثار خویش
 یک مرد فضل مثل من اندر شمار خویش
 وز بخشش یمین تو یابم بسار خویش

ای کرده روزگار تو را اختیار خویش
 تو شاه روزگاری و مقصود کرده‌ای
 داده پناه دولت تو اهل شرع را
 فرماندهان مشرق و مغرب گذاشته
 از ابتدای عالم تا روزگار تو
 در باغ ملک گلبن عیشت که تازه باد
 خورشید کوست شاه کواکب خجل شده
 یک لحظه سایلان تو را بر جناب تو
 آن گرز گاوسار تو شیران رزم را
 هنگام طعنه رمح تو کوه شگرف را
 بزنده خنجر تو که سوزنده آتش است
 روزی که سمّ باره گردان معرکه
 حمله بران عالم و حیل‌گران دهر
 بر صفدران سنان بگذارد پیام مرگ
 مسکین امل ز پای درافتد چو در مصاف
 در معرکه خرامی آن لحظه ساخته
 جان‌ها کنی شکار و جگرها کنی فگار
 تو در میان حمله و [بنده] گذاشته
 پنجاهوپنج ساله شدم کس ندیده‌ام
 کار من است علم و تو دانی به حق که من
 گُل در هزار خجلت و [دُر] در هزار شرم
 گری شمار دور کند چرخ، ناورد
 از دولت قبول تو بینم علوم خویش

<p>در دست اضطرار زمام وقار خویش حبل متین و معتصم استوار خویش الآ به صدر تو گهر شاهوار خویش سازد به گرد مرکز اغیر مدار خویش آورده بارگاه تو در زینهار خویش از سعی آسمان همه اندر کنار خویش (دست‌نویس ۹۸۱۰، برگ ۱۲۸)</p>	<p>از پای گر درآردم افلاک کی نهم در حضرت تو پیر شدم کی رها کنم تو شاه عالمی و نیارم ز گنج طبع تا سال و ماه گنبد اخضر به امر حق در زینهار خالق بادی و خلق را هر چه از تثار راه بود بر زمین ببین</p>
--	--

در دست‌نویس «دا» قصیده فوق در میان اشعار وطواط آمده که جز در این نسخه، تاکنون در نسخ دیگر دیوان وطواط و همچنین در دیوان سایر شعرا دیده نشده است. این قصیده که از نظر زبانی و سبکی بی‌شبهت به سایر قصاید وطواط نیست به نظر می‌رسد قصیده‌ای نویافته است که از دیوان او فوت شده است.

۳ - ۱ - ۲. قطعه:

<p>بندگانت که جمله را دانی باده‌شان نیست لیک از پی نقل چند خوش بزله ظریف امشب به صبوحی خمار می‌شکنند دو سه پسته‌دهان لب‌شکرند به شراب تو میهمان منند (سفینه یحیی توفیق، برگ ۹۱)</p>	<p>بندگانت که جمله را دانی باده‌شان نیست لیک از پی نقل چند خوش بزله ظریف امشب به صبوحی خمار می‌شکنند دو سه پسته‌دهان لب‌شکرند به شراب تو میهمان منند (سفینه یحیی توفیق، برگ ۹۱)</p>
---	---

قطعه فوق در دست‌نویس «سل» به نام وطواط آمده است که در هیچ یک از نسخ و منابع جانبی دیگر و دیوان وطواط به نام او مضبوط نیست. قدمت سفینه یحیی توفیق و پیدا نشدن ابیات مذکور در میان شعر دیگر شاعران و همین‌طور مضمون این قطعه که در فقره بعدی در باب آن توضیحاتی خواهد آمد، حاکی از صحت انتساب این ابیات به وطواط است.

۳ - ۱ - ۳. قطعه:

<p>دی غلامان شاه می‌گفتند دو عالم را کشید نتوانیم آنچه در خیمه بود و آنچه برون روز بر گردن و شب اندر ک.. (سفینه ترمذ، برگ ۱۲۵)</p>	<p>دی غلامان شاه می‌گفتند دو عالم را کشید نتوانیم آنچه در خیمه بود و آنچه برون روز بر گردن و شب اندر ک.. (سفینه ترمذ، برگ ۱۲۵)</p>
--	--

این قطعه - تا جایی که جست‌وجو شد - در هیچ جا به‌جز نسخه «ست» ثبت نشده است. در عنوان این قطعه آمده است: «مولانا رشیدالدین فرماید در حق سلطان اتسز رحمة الله... و خوارزمشاه چون این قطعه بشنود این قطعه بگفت:

ماده‌ای ای رشید وقت نبرد به گه خان و کاسه، نر گردی

چون مصاف و نماز پیش آید از من و از خدای برگردی»

(همان)

با توجه به آنچه از مناظره میان وطواط و اتسز در سفینه ترمذ آمده محتمل است که این قطعه از آن وطواط باشد. به نظر می‌رسد این قطعه و قطعه‌ای که در فقره قبل ذکر آن رفت مربوط به مجالسی بوده است که وطواط گاه‌وبیگاه با اتسز خوارزمشاه داشته و در آن مجالس ابیاتی بر سیل ارتجال و به طریق مزاح می‌سروده، اما این ابیات را در دیوان خود ثبت نمی‌کرده است و یا آنها را به سبب رکت بیان و پستی مضمون از دیوانش حذف کرده است. علی‌الظاهر شمار ابیاتی از این دست که بر سیل مطایبه سروده شده و برخی از آنها در دیوان مصحح نفیسی نیز آمده است (برای مثال نک. ۱۳۳۹: ۵۹۹) بسیار بیش از این بوده که امروزه در دسترس است و ای بسا اگر این اشعار حفظ می‌شد ارزش بیشتری نسبت به قصاید متعارف وطواط پیدا می‌کرد.

۳ - ۱ - ۴. قطعه:

رضی دین که امور تو منتظم بادا	تویی که نام هنر در جهان پراگندی
ز نظم فایق و از نثر رایقت امروز	صحیفه‌های هنر را به گوهر آگندی
ز بوستان کرم شاخ بخل ببردی	ز مرغزار هنر بیخ جهل برکندی
چو خامه تو بگرید به روی کاغذ بر	روا بود که به عبدالحمید برخندی
مرا ز شوق تو گر صبر حیل‌های سازد	نباشدم به جز از سایه تو خرسندی
کرامت تو رسید و ثنای تو گفتم	توقعم همه این بود از آن خردمندی
در تلطف بگشاد کلک تو امروز	مباد هرگز روزی که باز بربندی

(سفینه ترمذ، برگ ۱۲۵)

قطعه هفت‌بیتی فوق در «ست» به نام وطواط ضبط شده است. پیش از آن قطعه‌ای با همین وزن و قافیه از رضی‌الدین نیشابوری در مدح رشیدالدین وطواط آمده و صاحب سفینه ترمذ قطعه رشید را پاسخ به

شعر رضی‌الدین دانسته است. با توجه به هم وزن و قافیه بودن دو قطعه مذکور و اینکه نام رشید در شعر رضی‌الدین نیشابوری صراحتاً ذکر شده است:

خدایگان افاضل رشید ملت و دین جهان سروری و عالم خردمندی
(همان، برگ ۱۲۴)

و همین طور قدمت سفینه ترمذ به احتمال قطع به یقین قطعه فوق‌الذکر از آن وطواط است که از نسخ دیوان او فوت شده است، مگر اینکه فرض کنیم قطعه رضی‌الدین در ستایش فرد دیگری سروده شده باشد که البته قدری بعید است.

۳- ۱- ۵. قطعه:

ما را پس از وفات تو جز گریه کار نیست جز آب چشم و آتش دل غمگسار نیست
ای بوده مکرمات تو چون خلق بی‌شمار چون مکرمات تو غم ما را شمار نیست
(سفینه یحیی توفیق، برگ ۱۴۶)

قطعه فوق که مشخص نیست که تنها همین دو بیت بوده و یا مطابق شیوه معمول دست‌نویس «سل» بخشی از یک شعر بلندتر است، تنها در سفینه یحیی توفیق آمده و در آغاز آن نوشته شده: «رشیدالدین وطواط» (نک. همان). این نکته که بیت دوم از نظر بلاغی به تشبیهات و شیوه شاعری وطواط نزدیک است، ظن انتساب آن را به وی تقویت می‌کند (نک. ۳- ۱- ۹. ابیاتی در مرثیه).

۳- ۱- ۶. قطعه (?):

گر اجازت بود که بنده تو بند ایزار پات بگشاید
آنچنان گ...مت^۱ که برگردون زهره را آب در دهان آید
(سفینه یحیی توفیق، برگ ۱۴۲)

دو بیت بالا تنها در دست‌نویس «سل» آمده است. اصالت و قدمت این سفینه و عدم انتساب ابیات فوق به شاعری دیگر، می‌تواند تأییدی باشد بر نسبت آن به وطواط. این قطعه نیز از زمره اشعاری است که بر سبیل مطایبه سروده شده است و احتمال می‌رود شاعر آن را تعمداً از دیوان شعر خویش زدوده باشد.

۳-۱-۷. رباعی:

چون ابر ز عشق یار می‌گیریم زار وز گریه من چو برق می‌خندد یار
او هست بهار حسن و خالی نبود از گریه ابر و خنده برق، بهار

(دست‌نویس ۹۰۰ مجلس، ص ۲۱۸ و ابکارالافکار، برگ ۱۷۲)

رباعی فوق در دست‌نویس «جم» و همین‌طور در نزهة المجالس به نام وطواط آمده است (نک. جمال خلیل شروانی، ۱۳۷۵: ۴۳۸). در نسخه کهن ابکارالافکار نیز این رباعی آمده و با در نظر داشتن این نکته که ابکارالافکار فی الرسائل و الاشعار منتخب نامه‌ها و اشعاری است که وطواط خود اختیار کرده، تردیدی در انتساب این رباعی به وی باقی نمی‌ماند.

۳-۱-۸. رباعی:

تا دل به غم عشق تو بگذاشته‌ایم خود را ز جهان گمشده انگاشته‌ایم
آنگاه نهاده‌ایم در عشق تو پای کز جان عزیز دست برداشته‌ایم

(دست‌نویس ۹۰۰ مجلس، ص ۲۱۸)

رباعی فوق تنها در نسخه «جم» ضبط شده و تا جایی که تفحص کردیم در جای دیگر یافت نشد. درباره اینکه این رباعی از آن وطواط است یا خیر نمی‌توان اظهار نظر جزمی کرد. تنها با تکیه بر کهن بودن جنگ مجلس و با استناد به این مطلب که این رباعی در جای دیگر تاکنون به نام شاعر دیگری نیامده، می‌توانیم آن را در شمار ابیات فوت‌شده از دیوان وطواط قلمداد کنیم.

۳-۱-۹. ابیاتی در مرثیه:

دردا و حسرتا که نهان شد به زیر خاک شاهی که رسم عدل بدو بود آشکار
افروخت آتشی فلک اندر دل بشر کز وی همی‌رسد به نجوم فلک شرار
از درد اوست در دل فرزانگی تعب وز مرگ اوست بر رخ فرزانگی غبار
(سفینه سعدالهی، برگ ۲۶۰)

به گریه شب و روز جسم ضعیفم حقوق ایادی تو می‌گذارد
تو باریده‌ای بر من از جود گهر چرا چشم من بر تو گهر نبارد

(همان، برگ ۲۶۰)

گلبن روضه معالی بود ای دریغاکه نوبهار نیافت

(همان)

در غم او نماند کس را دل ور دلی ماند جز کباب نماند

(همان)

بعید نیست این ابیات در مرثیه که همه در سفینه سعدالهی آمده است در رثای اتسز خوارزمشاه سروده شده باشد. در دیوان وطواط و همین طور در نسخ دیوان او شعری در رثای اتسز خوارزمشاه موجود نیست، محتمل است که وی مرثیه یا مراثی خود برای اتسز را به سبب کبر سن یا به هر دلیل دیگری جمع‌آوری نکرده باشد. گواه این مدعا نخست آن است که وطواط در زمان مرگ اتسز خوارزمشاه پیری هفتاد یا هفتادوپیک ساله بوده و طبیعی است که در این سنین از عمر خود چون ایام شباب در بند جمع‌آوری اشعار نبوده است. همچنین با وجود اینکه او پس از مرگ اتسز در بخش عمده‌ای از دوره سلطنت ایل ارسلان (۵۵۱ تا ۵۶۸) به همان شغل سابق برقرار بوده است (نک. اقبال، ۱۳۶۲: س) هیچ شعری در مدح ایل ارسلان از وی در دست نیست و در نسخ دیوان او نیامده است، این نکته نیز می‌تواند دلیلی باشد که وطواط در دوران کهن‌سالی همه اشعار خود را جمع‌آوری نمی‌کرده است و اشعاری که می‌دانیم مربوط به دوران پیری شاعر در دیوان اوست از یکی دو شعر تجاوز نمی‌کند.

۳-۱-۱۰. بیت:

چه کنم تهنیت به عید تو را که همه روزگار تو عید است

(سفینه یحیی توفیق، برگ ۷۷)

بیت فوق که تنها در «سل» آمده است شباهتی تمام دارد به بیت دیگری از وطواط. وطواط در یکی از

قطعه‌های خود گفته است:

به عیدت تهنیت گفتن نیارم که خود سرتاسر ایام تو عید است

(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۷۳)

شباهت این دو بیت می‌تواند دلیلی باشد بر اینکه بیت نخست نیز از آن وطواط است.

۳-۲. ابیاتی که از خلال اشعار فوت شده است**۳-۲-۱. بیت:**

در شکایت عدو اگر مار است تو به خامه هلاک آن ماری
(دست‌نویس ۹۸۱۰، ص ۳۴۸ و ۳۴۹)

بیت فوق مربوط به قصیده‌ای است با مطلع:

تا کی از عشق تو کشم خاری تا کی از هجر تو کنم زاری
(وطواط، ۱۳۳۹: ۴۶۰)

این قصیده تنها در نسخه «دا» آمده است، در دیوان مصحح نفیسی نیز کل قصیده به استثنای بیت مورد بحث ما موجود است. در چاپ مصحح نفیسی بیتی که به نوعی با این بیت موقوف‌المعانی نیز هست آمده است:

کی گزاید تو را رکاکت یار که تو با صدق صاحب الغاری
(همان: ۴۶۱)

در بیت بالا واژه «مار» در انتهای مصراع اول به اشتباه مبدل به یار شده و معنی بیت را سست کرده است. ظاهراً در نسخه مورد استفاده نفیسی که بیت فوق‌الذکر در آن نیامده واژه مار بی‌تناسب نموده و به دست کاتب و یا شاید مصحح بدل به یار شده است. با توجه به ارتباط معنایی دو بیت مسلماً بیت مورد بحث ما از ابیات نوبافته دیوان وطواط است که متأسفانه از یکی از نسخ دیوان و به تبع آن از دیوان چاپی وطواط افتاده است.

۳-۲-۲. بیت:

ای دریغا مکارم اخلاق وی دریغا محاسن آثار
(دست‌نویس ۹۸۱۰، ص ۳۳۰)

بیت بالا از ابیات قصیده‌ای است که بیت اول آن افتاده و در چاپ مصحح نفیسی و همین‌طور در نسخه «دا» با این بیت آغاز می‌شود:

بس بلند که شد ز گردون پست بس عزیزا که شد ز گیتی خوار
(وطواط، ۱۳۳۹: ۲۵۴)

این قصیده تنها در نسخه «دا» و یک نسخه از دست‌نویس‌های سعید نفیسی در تصحیح دیوان آمده است، باری بیت مورد بحث تنها در دست‌نویس «دا» آمده و بیت بیست‌وهفتم این قصیده است؛ این بیت در دیوان مصحح سعید نفیسی موجود نیست.

۳-۲-۳. بیت:

گشته ز جمع فضل دل پاک او ضمین کرده به رزق خلق کف راد او ضمان
(دست‌نویس ۱۹۸۴، برگ ۱)

بیت مورد بحث از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

منت خدای را که به تأیید آسمان آمد به مستقر خلافت خدایگان
(وطواط، ۱۳۳۹: ۳۸۴)

که در دست‌نویس‌های «کم»، «خا» و «پا» به صورت کامل و ابیاتی از آن در «سل» و «جم» آمده است. بیت مورد بحث ما تنها در نسخه «کم» آمده و بیت هشتم قصیده است، اما در دیوان مصحح سعید نفیسی - که این قصیده در آن به احتمال قطع به یقین از خلاصه اشعار نقل شده - از این قصیده ساقط شده است.

۳-۲-۴. ابیات:

نه درماندگان را چنو دستگیری نه آزادگان را چنین حق‌گزاری
کجا عفو او هست کوثر حیایی کجا خشم او هست دوزخ شراری
(دست‌نویس ۴۷۱۶/۱، برگ ۳۱ دست‌نویس ف ۲۵۱۷/۲ ص ۱۶۶)

دو بیت فوق از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

هدی را ز سر تازه شد روزگاری پدید آمد اسلام را کار و باری
(وطواط، ۱۳۳۹: ۴۶۳)

این قصیده در نسخه‌های «مل»، «کم ۲»، «خا» و «پا» آمده است. و بیت‌های فوق‌الذکر ابیات پنجم و ششم قصیده هستند که در خلاصه اشعار و نسخه پاریس ضبط نشده است و از این روی از چاپ مصحح نفیسی نیز فوت شده است.

۳-۲-۵. بیت:

من در بلای هجر تو و دشمن مرا از وصل تو مثال عنایت همی‌رسد
(دست‌نویس ۹۹۶، برگ ۸۵ دست‌نویس ۱۹۸۴، ص ۲۶۷)

بیت بالا از ابیات غزلی است با مطلع:

جانا مرا غم تو به غایت همی رسد آندوه عشق تو به نهایت همی رسد

(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۶۶)

این غزل در نسخ «مجم»، «مجم ۲»، «بر ۲»، «کم» و «سا» آمده است. بیت بالا که بیت سوم این غزل است در نسخه‌های «مجم ۲»، «بر ۲» و دیوان مصحح نفیسی نیامده است.

۳-۲-۶. ابیات:

در کارها به اول و آخر معین اوست ایزد که اول همه اشیاء و آخر است

(دست‌نویس ۴۷۱۶/۱، برگ ۳۴ دست‌نویس ف ۲۵۱۷/۲، ص ۱۹۵)

نزدیک من متابعت خاندان تو از صدق اعقاد بهینه عبادت است

(همان، برگ ۳۵، همان، ص ۱۹۷)

دو بیت بالا از ابیات ترجیع‌بندی است با مطلع:

سوسن شکفته بر رخ چون ارغوان توست آهن نهفته در بر چون پرنیان توست

(وطواط، ۱۳۳۹: ۴۹۲)

این ترجیع‌بند تنها در دو نسخه «مل» و «کم ۲» آمده است و ابیات یاد شده نیز در هر دوی آنها موجود است. تمام این ترجیع‌بند از خانه‌های پنج‌بیتی تشکیل شده است، اما در چاپ مصحح نفیسی دو بیت بالا موجود نیست و دو خانه چهاربیتی است که نظم حاکم بر ترجیع‌بند را مختل کرده است.

۳-۲-۷. بیت:

خاک صدرت که مایه شرف است بر سر آفتاب افسر باد

(دست‌نویس ۱۸۶۵، برگ ۳۳۸)

این بیت از ابیات ترجیع‌بندی است با مطلع:

یار با من همی وفا نکند تا تواند به جز جفا نکند

(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۰۱)

این ترجیع‌بند در نسخه‌های «اس»، «فی»، «مجم»، «بر»، «مجم ۲»، «بر ۲»، «کم»، «کا»، «کا ۲»، «دا» و «سا»

آمده است و در همه آنها بیت مورد بحث ما ضبط شده است. در این ترجیع‌بند همه خانه‌ها ده بیت دارند، اما در چاپ مصحح نفیسی این بیت ساقط شده و یکی از خانه‌ها نه‌بیتی است. مشخص نیست علت ساقط شدن این بیت از دیوان، بی‌دقتی مصحح بوده یا بیت در نسخه‌های مورد استفاده وی موجود نبوده است.

۳-۲-۸. بیت:

برد آن سنگ دل تو همه سنگ دل من ای برت سیم دل از سنگ چرا باید داشت

(دست‌نویس ۱۸۶۵، برگ ۳۶۱)

بیت بالا مربوط به ترکیب‌بندی است با مطلع:

با من آخر صنما جنگ چرا باید داشت وز منت بیهده دل تنگ چرا باید داشت

(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۵۲)

این ترکیب‌بند در نسخه‌های «اس»، «فی»، «مج»، «بر»، «بر۲»، «کم»، «مل»، «کا»، «کا۲» و «دا» آمده است. بیت مذکور نیز در تمام این نسخ موجود است. این ترکیب‌بند دارای خانه‌های هشت بیتی است که در دیوان مصحح نفیسی خانه اول به سبب فقدان این بیت هفت بیت دارد.

۳-۲-۹. بیت:

نه ملت را چو لفظش کارسازی است نه دولت را چو حفظش پاسبانی است

(دست‌نویس ۱۸۶۵، برگ ۳۶۱)

بیت فوق مربوط به قصیده‌ای است با مطلع:

جمال‌الملک شمس‌الدین جهانی است که از هر نعمتی او را نشانی است

(وطواط، ۱۳۳۹: ۱۱۰)

این قصیده در نسخه‌های «اس»، «مج۲»، «بر۲»، «کم»، «کا۲» و «سا» آمده است. بیت مورد نظر در همه این نسخ به جز «کم» ضبط شده و بیت پنجم قصیده است. با توجه به پشتیبانی شش نسخه که اقدام نسخ هم از جمله آنهاست بی‌شک این بیت از ابیات سروده وطواط است و متأسفانه از دیوان او ساقط شده است.

۳-۲-۱۰. بیت:

رفته است حرمت من و خسته است جان من از نوع نوع آفت و از گونه گونه بلا

(دست‌نویس ۱۸۶۵، برگ ۳۷۱)

این بیت از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

ای بر مراد رای تو ایام را مضا بسته میان به طاعت فرمان تو قضا

(وطواط، ۱۳۳۹: ۱)

قصیده مذکور در «اس»، «مج»، «بر»، «کا»، «خا» و «پا» آمده است. بیت مورد بحث در تمامی این نسخ به جز نسخه «خا» و «پا» که طابق نعل بالنعل از روی هم نوشته شده، آمده و بیت چهل‌ویکم قصیده است. متأسفانه در دیوان مصحح نفیسی از آنجا که مصحح به اقدم نسخ و حتی به نسخی که با واسطه از روی آن کتابت شده است دسترسی نداشته بخش زیادی از اشعار و طواط از روی خلاصه اشعار - که تقریباً هیچ قصیده‌ای در آن کامل ثبت نشده - نقل شده است، از همین رو ابیات زیادی از خلال اشعار دیوان و طواط در این چاپ افتاده است.

۳-۲-۱۱. ابیات:

هر قصه دراز که گیرد عدوت پیش آن را زبان خنجر تو مختصر کند

خصم تو حيله‌ها کند و حمله‌های تو آن حيله‌های خصم هبا و هدر کند

(دست‌نویس ۱۸۶۵، برگ ۳۵۸)

دو بیت بالا از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

شاهها ز زخم تیغ تو گردون حذر کند در زیر رایبت تو ظفر مستقر کند

(وطواط، ۱۳۳۹: ۱۴۱)

این قصیده در نسخ «اس»، «فی»، «مج»، «بر»، «کم»، «مل»، «کا»، «دا»، «خا»، «پا»، «دا» و «سا» آمده است. طرفه اینجاست که در تمامی این نسخ دو بیت بالا به همین صورت ضبط شده است. در چاپ مصحح نفیسی دو بیت در هم ادغام شده و بدین صورت آمده:

هر قصه دراز که گیرد عدوت پیش آن حيله‌های خصم هبا و هدر کند

(همان: ۱۴۲)

و بدیهی است که این صورت خطا است و ارتباط درستی میان دو مصراع وجود ندارد. با توجه به اینکه تمام نسخه‌ها از جمله خلاصه الاشعار که بی‌شک از منابع نفیسی در تصحیح دیوان بوده است (نک. همان: ۴۳) ابیات را درست ضبط کرده‌اند، به نظر می‌رسد خطای این بیت متوجه مصحح است؛ البته این امر نیز محتمل است که مصحح از نسخه‌ای دیگر در تصحیح بهره برده باشد.

۳-۲-۱۲. بیت:

در کف کافی تو از بهر حفظ مملکت کار ارماع طویل آمد ز اقلام قصیر
(دست‌نویس ۹۹۶، برگ ۷۷)

بیت بالا از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

ای مجیر دین ایزد کایزدت بادا مجیر در معالی بی‌عدیلی در مکارم بی‌نظیر
(وطواط، ۱۳۳۹: ۲۷۳)

این قصیده در نسخ «مج»، «بر»، «بر»، «کم»، «مل»، «کم ۲» و «کا ۲» آمده است و بیت مورد نظر ما در تمامی این نسخ ضبط شده و بیت هفتم قصیده است. در دیوان مصحح نفیسی این بیت موجود نیست و یکی دیگر از ابیات این قصیده با قافیۀ «قصیر» پایان می‌یابد و ظاهراً وجود بیتی دیگر با این قافیه شائبۀ خطای قافیۀ را ایجاد کرده و بیت مورد بحث به دست کاتب حذف شده است. بیت مذکور چنین است:

نعمت هر هفت کشور پیش جود تو قلیل رتبت هر هفت اختر نزد جاه تو قصیر
(وطواط، ۱۳۳۹: ۲۷۴)

کلمۀ قافیۀ در بیت فوق‌الذکر در نسخه‌های «بر ۲»، «مل»، «کا ۲» و «کم ۲»، به جای «قصیر»، «حقیر» است که مشکل تکرار قافیۀ را در قصیده مرتفع می‌کند.

۳-۲-۱۳. بیت:

در خدمت جناب تو امروز نام من مشهورتر شده است ز خورشید آسمان
(دست‌نویس ۱۸۶۵، برگ ۳۶۶)

این بیت از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

اعلام چرخ برد بر اطراف آسمان دست ظفر به قوت تیر خدایگان
(وطواط، ۱۳۳۹: ۳۵۹)

این قصیده در نسخ «اس»، «فی»، «مج»، «بر»، «مج ۲»، «بر ۲»، «کم»، «کا ۲»، «دا»، «سا»، «خا» و «پا» آمده و بیت مورد نظر ما در تمام نسخ به جز «خا» و «پا» ضبط شده است و بیت سی ام قصیده است. این بار نیز اساس قرار دادن خلاصه الشعار در تصحیح منجر به جافتادن بیتهای از ابیات قصیده شده است.

۳-۲-۱۴. بیت:

دیر قسیس گشت [باغ و] در او شاخ بر هیئت چلیپا شد
(دستنویس ۴۷۱۶/۱، برگ ۳۲)

بیت بالا، از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

چمن باغ پر ثریا شد خار و خارا عقیق و مینا شد
(وطواط، ۱۳۳۹: ۱۲۷)

این قصیده تنها در دو نسخه «مل» و «کم ۲» آمده است. بیت مورد بحث در هر دوی این نسخ با اندکی تفاوت ثبت شده و بیت یازدهم قصیده است. در «مل» مصراع اول بدین صورت است: «دیر قسیس گشت و باغ در او» و در «کم ۲» به صورت: «ابر قسیس گشت و باغ در او». چنان که بدیهی است کاتبان متوجه ارتباط دو مصراع و لزوم متصل خواندن «در او» در مصراع اول با کل مصراع دوم نشده و بیت را تغییر داده‌اند. علی‌ای حال بیت بالا در دیوان مصحح نفیسی موجود نیست و بیت از ابیات نویافته و طواط محسوب می‌شود.

۳-۲-۱۵. بیت:

ممهّد است به گفتار او قواعد صدق مجدد است به کردار او معاهد جود
(دستنویس ۴۷۱۶/۱، برگ ۳۳)

بیت زیر از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

کمال دولت و دین صورت شجاعت و جود که شد شجاعت و جود از خصال او موجود
(وطواط، ۱۳۳۹: ۱۵۶)

این قصیده نیز تنها در دو نسخه «مل» و «کم ۲» آمده است و بیت مذکور در هر دو نسخه مضبوط و بیت پنجم قصیده است.

۳-۲-۱۶. بیت:

بر دوش تو ز عصمت و عفت بود ردا بر شخص تو ز دولت و حشمت بود سلب
(دست‌نویس ۴۷۱۶/۱، برگ ۳۷)

بیت بالا از ابیات قصیده‌ای است با مطلع:

ای تاج دین تازی و ای سید عرب ای خدمت جناب تو اقبال را سبب
(وطواط، ۱۳۳۹: ۳۶)

این قصیده در نسخه‌های «مج»، «بر»، «مج ۲»، «بر ۲»، «کم»، «مل»، «کا» و «دا» آمده است. بیت مورد بحث در دو نسخه «مل» و «کم ۲» آمده و بیت یازدهم قصیده است، اما سایر نسخ و دیوان مصحح نفیسی فاقد آن است.

۳-۲-۱۷. بیت:

زان پاره‌پاره، پاره شود مرا جگر زین خیره‌خیره، خیره شود چشم خون‌فشان
(دست‌نویس ۴۷۱۶/۱، برگ ۲۷)

بیت بالا از ابیات غزلی است با مطلع:

مشک است توده‌توده نهاده بر ارغوان زلفین حلقه‌حلقه آن ماه دلستان
(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۶۸)

این غزل تنها در نسخه «مل» و «کم ۲» آمده است. ساختار این غزل در تمامی ابیات این گونه است که قید مرکبی که از تکرار یک صفت ساخته شده است در دو مصراع وجود دارد (مانند «توده‌توده» و «حلقه‌حلقه» در بیت بالا)، بعد همان دو قید مرکب مجدداً در دو مصراع تکرار می‌شود. برای نمونه بیت دوم این غزل چنین است:

زان توده‌توده، توده مشک آیدم حقیر زین حلقه‌حلقه، حلقه تنگ آیدم جهان
(دست‌نویس ۴۷۱۶/۱، برگ ۲۷)

بیت پیشین بیت مورد بحث نیز چنین است:

هجرائش پاره‌پاره ز من برد خواب و خور من خیره‌خیره مانده ز دست عنا عیان
(وطواط، ۱۳۳۹: ۵۶۹)

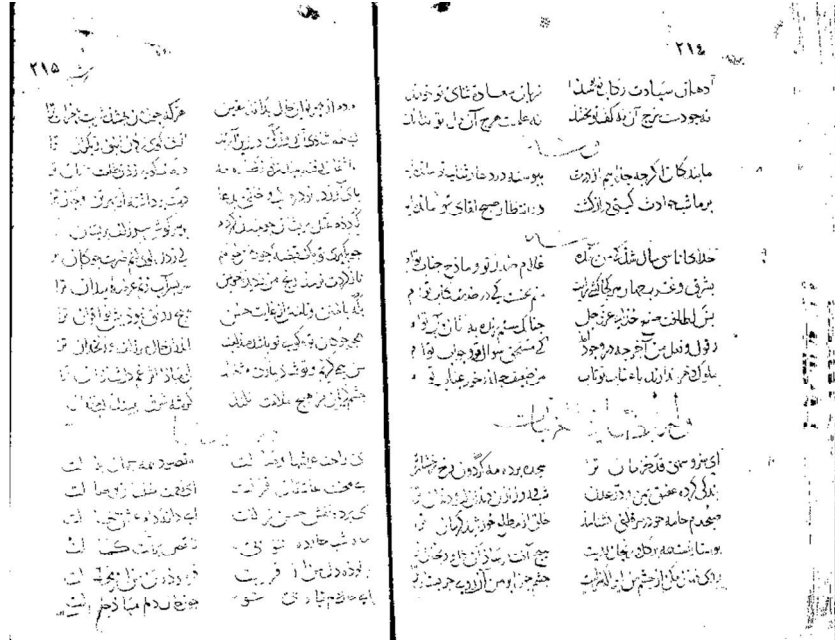
اشعار و ضبط‌های آن محل تردید است و بسیاری از اشعار دیگر شعرا که در این دیوان در ذیل نام وطواط و در شمار اشعار او نقل شده‌اند؛ از تصحیفات و تحریفات فراوان دیوان که بگذریم آنچه ضعف جدی دیوان مصحح نفیسی به شمار می‌رود و تاکنون ذکری از آن نرفته است، افتادن ابیات بسیاری از رشیدالدین وطواط است. این ابیات گاه اشعار کاملی هستند که به‌طور کامل از دیوان فوت شده‌اند و گاهی ابیاتی‌اند که از خلال اشعار افتاده و گاه بیت‌های پراکنده‌ای از وطواط‌اند که عمدتاً در سفینه‌های کهن مضبوط هستند. در این پژوهش ۷۵ بیت نویافته از رشیدالدین وطواط بر پایه هفده نسخه خطی و چهار سفینه کهن معرفی شد که این ابیات به‌جز ابیات فوت‌شده از خلال اشعار، شامل یک قصیده کامل، چهار قطعه، دو رباعی و ده بیت پراکنده می‌شود.

دست‌نویس توفیق یحیی

دست‌نویس سفینه ترمذ

دست‌نویس جنگ ۹۰۰ مجلس

پی‌نوشت

۱. سه نقطه به دلیل رکاکت لفظ است.

منابع

- استادی، رضا (۱۳۹۶) فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، ۱۳۹۶ ق، ج ۲، قم: چاپخانه مهر.
- اشکوری، سید جعفر و سید صادق اشکوری (۱۳۸۰) فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج ۳، زیر نظر سیداحمد حسینی اشکوری، قم: مرکز احیاء میراث اسلامی.
- افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه (۱۳۶۸) فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۸، با همکاری محمد باقر حجتی و احمد منزوی، تهران: کتابخانه ملی ملک.
- افشار، ایرج، دانش‌پژوه، محمدتقی و علی‌نقی منزوی (۱۳۴۶) فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۱۲ و ج ۱۳، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۶۲) حدایق السحر فی دقایق الشعر (مقدمه)، تهران: کتابخانه طهوری و کتابخانه سنایی.
- انوار، سید عبدالله (۱۳۷۱) فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۴، تهران: کتابخانه ملی ایران.

- انوار، سید عبدالله (۱۳۷۹) فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۶، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- بینش، تقی (۱۳۶۹) دیوان رفیع‌الدین لنبانی (مقدمه)، تهران: پاژنگ.
- جمال خلیل شروانی (۱۳۷۵) زهة المجالس، به تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: علمی.
- جوینی، علاء‌الدین عطاملک (۱۳۸۵) تاریخ جهانگشای جوینی، ج ۲، تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
- دانش‌پژوه، محمد تقی (۱۳۵۸) نشریه نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۹ و ۱۰، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دانش‌پژوه، محمد تقی (۱۳۶۴) نشریه نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۶ و ۱۷، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دانش‌پژوه، محمد تقی و بهاء‌الدین علمی انواری (۱۳۵۹) فهرست کتاب‌های خطی مجلس سنا، ج ۱، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دانش‌پژوه، محمد تقی و ایرج افشار (۱۳۴۸) نشریه نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۶، ۹ و ۱۰، تهران: دانشگاه تهران.
- شیرازی، ابن یوسف (۱۳۱۸) فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، ج ۲، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- شیرازی، ابن یوسف (۱۳۵۳) فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲، با اصلاح و تکمیل و تحقیق عبدالحسین حائری، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- صدرایی خویی، علی (۱۳۷۷) فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۷، با نظارت عبدالحسین حائری، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مدبری، محمود (۱۳۸۹) مقدمه دیوان نجیب‌الدین جرباذقانی، کرمان: دانشگاه شهید باهنر.
- وطواط، رشیدالدین (۱۳۳۹) دیوان رشیدالدین وطواط، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابخانه بارانی.

فهرست دست‌نویس‌ها

- دست‌نویس شماره ۱۸۶۵، نسخه کتابخانه چستربیتی دوبلین، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- دست‌نویس شماره ۱۲۰، نسخه کتابخانه فیضیه قم.
- دست‌نویس شماره ۴۸۴۱/۲، نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- دست‌نویس شماره ۱۵۲۳، نسخه موزه بریتانیا.
- دست‌نویس شماره ۱۳۶۰۱، نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- دست‌نویس شماره p.51439، نسخه موزه بریتانیا.
- دست‌نویس شماره ۴۷۱۶/۱، نسخه کتابخانه ملی ملک.
- دست‌نویس شماره ۴۵۴۹، نسخه خلاصه الاشعار و زیده الافکار کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- دست‌نویس شماره ف ۲۵۱۷/۲، نسخه کتابخانه ملی.
- دست‌نویس شماره ف ۲۵۱۷/۲، نسخه کتابخانه ملی.
- دست‌نویس شماره ۶۵۶، میکروفیلم نسخه کتابخانه ملی پاریس.
- دست‌نویس شماره ۴۶۵۷، نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی.

- دست‌نویس شماره ۵۰۷۰۲، نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی.
- دست‌نویس شماره ۹۸۱۰، نسخه کتابخانه دانشگاه تهران.
- دست‌نویس شماره ۲۴۲، نسخه کتابخانه سپهسالار.
- دست‌نویس شماره ۱۰۱۸، نسخه ابرار الافکار فی الرسائل و الاشعار، کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی قم.
- دست‌نویس شماره ۱۸۳، نسخه سفینه ترمذ، کتابخانه دولتی نسخه‌های خطی مدراس.
- دست‌نویس شماره ۹۰۰، سفینه شعرا با نام تذکره شعرا، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- دست‌نویس شماره ۵۳۴، جنگ سعدالهی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- دست‌نویس شماره ۱۷۴۱/۴۴۹، جنگ یحیی توفیق، کتابخانه سلیمانیه ترکیه.